

(ب) "فخرالدین علی احمد میموریل والیوم" پر تبصرے کے ذیل

میں

ڈاکٹر شریف حسین قاسمی کے مقالے میں انیسویں صدی کے نصف اول کی جن کم معروف کتب تاریخ و ثقافت کو متعارف کرایا گیا ہے، ان میں آخری کتاب بہمانی کا سیاحت نامہ "مرآة الاحوال جہاں نما" ہے۔ اس کتاب کا قلمی نسخہ نندائش لائبریری پٹنہ میں راقم (نجم الاسلام) کی نظر سے گزرا تھا۔ اس کے بعض دل چسپ مطالب اپنی ڈائری سے ذیل میں پیش کیے جاتے ہیں:

○ ۲۳ دسمبر ۱۹۸۱ء: آج مرآة الاحوال جہاں نما کے قلمی نسخے کے دونوں مجلدات نکلوا کر دیکھے۔ نسخہ دو جلدوں پر تقسیم کر کے جلد کیا گیا ہے۔ نسخے کا نمبر A - 275 ہے۔

○ ورق ۲۹- الف: اخوند باقر کے بارے میں شاہ عبدالعزیز عم کا قول:

"در تردیج دین (اخوند باقر) آفتدر کو شیدہ است کہ عبدالعزیز دہلوی کہ از علماء معاصرین و از اہل سنت و جماعت است در تہذیب و عیشہ عشریہ کہ درین اوقات در ابطال مذہب شیعوہ و احقاق مذہب خود تالیف کردہ است نوشتہ است کہ اگر دین شیعوہ را دین اخوند باقر مجلسی بگنہند رواست۔"

اسی صفحے پر حاشیے میں یہ عنوان سرخ بھی آتا ہے:

"قلع و قلع مذہب صوفیہ از ایران بہ ہمت بادشاہ و سعی والدین فقیر۔"

○ ورق ۳ الف پر عنوان سرخ "آقا محمد باقر اصفہانی مشہور بہمانی قدس سرہ" کے تحت حالات آتے ہیں۔ ورق ۳۲- ب: "جناب حاجی محمد علی و حاجی محمد اسمعیل (از خاندان مصطفیٰ) در خانہ مرحوم مغفور ہدایت جنگ صوفیہ جنگلہ کھدای کردہ بودند۔"

○ ورق ۴۲- ب: ذکر کرمان کے تحت - "و دران از تصوف نامی و از قلندری نطنانی ہائی نماندہ و از تخریب آن جناب مواخذہ حکام دین پناہ در ہذاکام از دف و دہل آوازی نبود تا شرب خمر و دیگر معاصی بہ رسد۔"

○ ورق ۱۰۱- الف: (۱) اور نواح شاہ جہاں آباد خصوص قصبہ کیرانہ و تہنہا۔ است قلم اورا از دکن آوردہ اند در کمال خوبی و خوش مرگی بہترین میوہا ہی ہند است

○ ورق ۱۱۷- الف: (۱) اورہ و مرشد آباد کے حالات میں () و متعہ کردن از اس قلع است بلکہ آن خرد مہبات کی کنند نصوص در مرشد آباد فسق بنیاد کہ ہمیشہ اغلب سامان ٹیل و ہنار را بہ مستی و سہوشی می گذرانند و دست فاسق را بیکدست و شیشہ و شرابی را بدست دیگر گرفتہ است ولا

بعضی در شوارع و طرق عامه تخلایق افتاده اند سرشب مست و سحر بنگی و تاخام حسب مایهف خود را تمام به همین منصرف می رسانند و با آنکه هر یکی دو ماهی مبلغ خطیری مدخل از تفصیلات سرکار کمپنی بهادر مقرر است همیشه مقروض و در امور اکل و معاش از افقر الناس کمترند و اگر معرفتی یا معرفت سابق نباشد کسی نخواهد دانست که ایشان از قسم بزرگان و امیرزادگان اند زیرا که این معنی را بر پیشانی کسی نوشته اند بلکه دلیل آن ترک سامان است و آن نمذ اند مقصود است و اگر یکی از ایشان فاحشه سیاه سوخته گندیده را مخر کرد و بقره و غلبه بر آن مسلط شد و بر قرص خال هزار سنی بلیغ با او متاع شرب اليهودی کرد در نظر بمنشین چنان می نماید که ملک سلیمانی را مالک متصرف شده است و با مساجیان خود بانواع مختلف از روی فخر و مباحات این مرحله را بیان می کند و ایشان دست جور کرده عرض می کنند که واه پیر و مرشد اصدار این مقدمه که از خداوند بظهور (رسیده است در قوت) قدرت بفر نیست و یقین که از تأییدات الفاس شریف (درق ۱۱۷ - ب) آنمر حومه و روز اطلاع نا تنهای حضور است و این چنین امر عظیمی سهل و آسان بوقوع آمده بل عالی شان معلی مکان عمده الاعیان و فخر الاقران نواب میر ابوالقاسم بهادر مشهور به نواب منگی و چند کس دیگر که والده ایشان نکاح شده است در این مراحل از اینای جنس خود ممتاز اند و اگر متوجه امور قبیه بشوند باین رسوای و افسوسناکیت و باه عبادات و طاعات را موقوف نکرده اند تخلوا عملاً سالماً و آخر سیه و در امور معاش و گذران و معاشرت با تعلق نیز سلیقه دارند عملاً اگر کسی نه آرزین طایفه زنان به توفیقات خالق سبحان از امورات فاحشه توبه کند همکاران و نیز رشده داران این فرقه مانع می شوند و حکام اسلام نیز در هر جا که مستقل اند باشان اجازت می کنند و در حدودی که جماعه انگلیشیه مستقل اند چنین نیست بلکه هر کس در امر خود مختار است و علاوه بر این زنان جماعتی از مردان نیز در این ملک هستند که چون زنان خود را زینت و آرایش میکنند و این قوم را بجزیره (کذا) می نامند و علانیه و بر ملا هر که خواهد آنها را طلبیده با ایشان می کند و در ساقی مباح کلی از قیمت و شراب و اجرت رقصان بسرکار حکام اسلام عاید می شود و جماعت انگلیشیه با آنکه کافر اند و شب روز در پی تحصیل زر بد این مرحله را بر خود عار دانسته اند و ازین امر متعجب نمی شوند و لاکن شراب خانه با را به اجازه داده اند از مدخل این چیزی می گیرند - و نواب وزیر المملکت سعادت علی خان بهادر نیز تا آن قلعه مدخلی که دارد ابواب استماع ازین (درق ۱۱۸ - الف) را موقوف داشته است بلکه علاوه بر این قن غن (کذا) تبلیغ کرده است که در یلده کلکو که مستقر حکومت اوست و در تمام قلمرو او شراب را علانیه نه فروخته و قمار نه بازی و خمر را در کوچ و بازار راه نه و چند تن داخل این امور در ملک او زیاده از یک روپیه بود و از آن چشم پوشیده است --- عملاً در این ملک که برتلاف ممالک دیگر از پدر و مادر و خویشان و همکنان و دارو نه و احساس و حکام شرع و عرف

ارتکاب این امور ممانعت و خوف نیست و آراستین مجالس عیش و عشرت و بدست آوردن زنان و مردان خوب صورت در نهلت آسانی و سهولت به درلهم --- معدوده میراست اگر کسی خود داری کند از نیکی ذات و محض خوف و غضب حضرت رب العزت خواهد بود یعنی الله و جمیع المؤمنین من شرور افشا و سینات اعمالتا محمد و آله - از قبیح قبائح است که بعضی از اکابر عفتان و از شرب مرغه آباد که باجمه عبادات را ترک کرده مرتکب مہنیات است. میگوید که درین مرحله خوف عفتان و عذاب نیست زیرا که حضرت سید الشہداء، بجهت شفاعت گناہکاران و نجات دادن ما عاصیان بدرجہ شہادت رسیده است و اگر نیستن (ورق ۱۱۸- ب) بر آنحضرت موجب آمرزش سینات و رسیدن به اعلا درجات است پس باین مقدمہ ترک لذات و ارتکاب عبادات از عین شفاعت است و باین عقیدہ صفحہ مطاعت را مسنہ شقاوت و عسیان را گسترده است چون این کلام خفیف در دل بعضی از مردمان خفیف و قبیح گرفته بود لهذا عنان قلم را به سمت بطلان و مسانہ ان معطوف می داریم و من الله توفیق ---

○ ورق ۱۲۰ - الف: ریش تراشی: و از ان جمله است که اغلب اعلی و ادانی و حکام و امرا، بلکه اغلب طلاب علوم دینیہ ریش می تراشد اگر شخصی اندک مقدس باشد مورچہ می کند و اگر از ان نیز زیادہ مقدس باشد فی الجملہ خواهد گزشت بجملاً در زمرة شیعیان حتی علماء، ریش کامل شرمی شاز و نادر است و از بعضی از متحلمان شنیده ام کہ منظور اغلب مردم در ارتکاب این عمل مطیع بودند بلکه اصرار را تاخت ان داشتند و می گفتند کہ کراهیت درو نیست و این فقیر چون چنین دیدم در جواب مسایل فیض آباد این مقام را بر وجه اتم بیان کردم محمد الله جمیع از مومنین الامت کرده دست از ریش خود برداشتنند امید کہ حضرت باری دیگر را نیز توفیق کرامت کند-

○ ورق ۱۳۳ - ب: ذکر کلمتہ: (درود کلمتہ بوم پنج شنبہ پانزدهم ماہ ربیع الثانی ۱۲۲۱ هـ)

"جملاً" تمام ہندوستان خراب شدہ است تا آن بندر آباد گردیدہ است -"

○ ورق ۱۳۶ -: فصل ۱۱: خروج از کلمتہ بزم مرشد آباد، "روز شنبہ بیست و چہارم ماہ ربیع الثانی روانہ سمت مرشد آباد شدم"

○ ورق ۱۳۸: "بیان احوال بلدہ مرشد آباد و اہالی آن برسبیل لہمال: بلدہ مذکور قبل از استیلای جماعت انگریزہ مستقر ریاست حکام ذی الاقتدار و ناظمین نامداران بتکالہ بودہ است و از ان حکایات غریبہ از وسعت آبادی و وفور نعمتہای و کثرت اصحاب دول و ارباب فضل و کمال در ان بسامع رسیده است و در این زمان از ان امور نام ایشان باقی نماندہ است جمعی فرومایہ و تہی دست در ان جمیع اند و اگر فی الجملہ دولتی است آن ہم در میان نماندہ است و از علم و دانش وری مطلقاً

دران اثری نیست و اسم نظامت و ریاست آنجا بہ نواب ولیر بنگ بہادر خلف مرحوم نواب مبارک الدولہ سابق الذکر پیر کوچک جعفر علی خاں از بلطن بو بیگم موصوفہ اگر بذکر احوال و اصنافین ناندان من البدایہ الی الآن بعنوان راستی و درستی بہ پردازم ستم بر صفحہ و مداد است و اگر بر خلاف آن کنم خلاف آمین وقائع نگاری و موجب کذب و غضب حضرت باری است لهذا ازان مرند انماض نموده بہ تجلی از احوال و اطوار اغلب اہالی این خاندان بنوحی کہ بنظر آمدہ انسانی شود و آن اینست کہ دران شہر ہر کہ را ہزالی بیشتر در مجلس انس بیشتر و کناس ظریف ہمکاسہ و حریف و محتاط مفتی کناس کثیف و زرد خاخن امین قرابن و صادق و امین دزد و خاین و محتسب پیالہ نوش و مفتی ایمان فروش و ناموش دراز گوش و مفسد صاحب ہوس و دوست ہمسایہ خنثا و فانی کیمیا ، مقرب خالق بعد از دہای خلائق و قوت یومیہ قسم دروغ و راستی و راستی شمع بیخروغ و قوال ندیم و انتقال حکیم . دقال صاحب قال و طہال ہرزہ جلال ہر با روزی و حاجی موزی و شراب و بنگ موجب عرت و قرب امران --- و فاضل فضول و عالم مجہول و ناسخ مجنون و فاسق ذوفنون و سفاس بپاش و محدث ماہ اغشاش و سادہ پرست پاکباز و امر فریب صاحب اعجاز و محاسن زینت محفل و فحش نگرہ کھای دل و قلاش قدس نفس و ناسخ فرنگس و مسجد قرار و فریبات گلزار (کذا) و ہمان بلای ناگہان و میریانی تنضیع زندگانی و --- و حورا فاحشہ صاحب جمال ، نماز اسم بی مسمی و روزہ بالقوہ انبیاء ، و قرآن فال نامہ کلثوم نہ نہ (نہ) و کوچہ و فریبات مغان قبلہ و کعبہ و سنگ بان پیام آور، قرص نان از مقولہ تفسیر آفتاب کردن و شکستن گوشہ آن درخوان خوانین و بزرگان از مقولہ شق القمر نمودن است - مجداً آنچه قدما در مذہب ہند گفتہ بودند ہمہ را دران شہر معاینہ کردیم و گویا کہ منظور ایٹان نیز از ہند ہمان بلدہ است

۱ تبصرہ : مصنف ہمسانی نے بو بیگم زوجہ جعفر علی خاں ، سنی بیگم زوجہ دیگر ، وزیر علی خاں اور پیر لکھنوی کی ریاست سعادت علی خاں کو ملنے کے حالات بھی

بیان کیے ہیں اور نواب شمس الدولہ کا ذکر بھی ہے۔ نواب شمس الدولہ کی تعریف کی ہے اور لکھا ہے کہ تعریف میں جو سنا تھا ملاقات ہونے پر اس سے بہتر پایا ، اور یہ کہ ایک رسالہ (در تقسیم عقل و مراتب آن) اس کی تالیف سے ہے ، میرے مطالعے میں آیا ، حق یہ ہے کہ نہلت پسندیدہ و نیکو تالیف رسالہ تھا --- میرزا جان لطیف کی " شمس البیان " اسی نواب شمس الدولہ کی سرپرستی میں لکھی گئی تھی۔ مصنف نے بڑی صاف گوئی کے ساتھ اس دور کے معاشرتی حالات پر روشنی ڈالی ہے۔ اوہ اور مرشد آباد کی ریاستوں کی زوال